

هدف این پژوهش بررسی میزان رعایت اصول اخلاقی در رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی در دانشگاه فردوسی مشهد است. روش پژوهش تحلیل محتوا است. کلیه رساله‌های دکتری دفاع‌شده گروه علوم انسانی طی ۵ سال (۱۳۸۶ تا ۱۳۹۰) با استفاده از سیاهه محقق ساخته مورد بررسی قرار گرفت. در این سیاهه مؤلفه‌هایی نظیر رعایت حقوق آزمودنی‌ها در پژوهش، رعایت اصول اخلاقی در استناددهی و ارجاع، رعایت اصول اخلاقی در تدوین گزارش پژوهش و داشتن تعهدنامه اخلاقی در نظر گرفته شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که در بخش معتابیهی از رساله‌های دکتری برخی از معیارهای اخلاق پژوهش مورد توجه قرار گرفته و بقیه موازین اخلاق پژوهش مورد غفلت واقع شده یا با دقت گزارش نشده است. به‌عنوان نمونه یافته‌ها نشان داد که در اغلب رساله‌ها موضوع گمنامی آزمودنی‌ها، رعایت رازداری، مشخص‌بودن روش گردآوری داده‌ها، گزارش اعتبار ابزار پژوهش، مشخص‌بودن روش تحلیل داده‌ها، همسو بودن روش تحلیل داده‌ها با روش اجرای پژوهش و داشتن تعهدنامه اخلاقی مورد توجه قرار گرفته است (حدود ۷۵٪ رساله‌ها). همچنین در ۵۰٪ رساله‌ها استانداردهای استناد به منابع مورد استفاده رعایت شده است. در تعداد بسیار ناچیزی (حدود ۵٪ رساله‌ها) از رساله‌ها بحث اخذ رضایت آگاهانه، آگاه کردن آزمودنی‌ها از هدف‌ها و ماهیت مطالعه، معرفی خود به‌عنوان پژوهشگر به آزمودنی‌ها، سلامت و آسایش آزمودنی‌ها، چاره‌اندیشی برای عوارض مربوط به مطالعه، شیوه تدارک فضای عاری از استرس مورد توجه قرار گرفته است.

■ واژگان کلیدی:

اخلاق پژوهش، اخلاق حرفه‌ای، رساله‌های دکتری، علوم انسانی

رعایت اخلاق پژوهش در رساله‌های دکتری

مورد مطالعه: گروه علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد

طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۰*

سمیه بهمن‌آبادی

دانشجوی دکتری سنجش و اندازه‌گیری دانشگاه علامه طباطبائی
sbahmanabadi@ymail.com

طاهره کلاته جعفرآبادی

دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد
tjavid@ferdowsi.um.ac.ir

بختیار شعبانی ورکی

استاد دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد
bshabani@ferdowsi.um.ac.ir

مقدمه

امروزه دانشمندان، سیاست‌گذاران و نیز پژوهشگران بر این باورند که انجام پژوهش‌های علمی منشأ تحولات علمی و کشف دانش جدید است، بنابراین ضروری می‌نماید که نتایج این پژوهش‌ها قابل اعتماد باشد تا بتوان از آنها در راستای رشد علمی کشور استفاده کرد. رعایت اصول اخلاقی رکنی مهم در اثربخشی پژوهش‌ها (مبشر و دیگران، ۱۳۸۵) و در واقع یکی از راه‌های ارتقای کیفیت و اعتبار پژوهش‌های علمی است (کلسترام^۱ و دیگران، ۲۰۱۰ و پیتاوی^۲ و دیگران، ۲۰۱۰). بر اساس آمار و اطلاعات موجود، میزان قابل توجهی از پژوهش‌ها در کشور ما به دانشجویان تحصیلات تکمیلی اختصاص دارد (فتحی و اجارگاه و دیگران، ۱۳۸۹). این پژوهش‌ها نقشی مهم و اساسی در توسعه علمی کشور ایفا می‌کنند. بنابراین رعایت اصول علمی و اخلاقی در انجام پژوهش آنها باعث می‌شود که بتوان به نتایج پژوهش آنها در خلق دانش جدید اعتماد کرد و از این نتایج در جهت توسعه علمی کشور استفاده نمود. در کشورهای پیشرفته، اهمیت رعایت اخلاق در پژوهش تا حدی است که این کشورها به تشکیل کمیته‌های اخلاق در پژوهش جهت نظارت بر انجام طرح‌های پژوهشی اعضای هیئت علمی و دانشجویان اقدام نموده‌اند (حیدری و دیگران، ۱۳۸۹) همچنین مجله‌های معتبر دنیا از پذیرش مقاله‌هایی که تأیید کمیته اخلاق را ندارند یا نحوه تأمین رضایت آگاهانه یا اصول اخلاقی دیگر را گزارش نکرده‌اند، ممانعت می‌کنند (کلسترام و فریدلاند^۳، ۲۰۱۰ و لاورنس^۴، ۲۰۱۱). وجود چنین الزاماتی در این کشورها، باعث شد میزان رعایت اصول اخلاق پژوهش رو به بهبود باشد، زیرا پژوهش‌های انجام‌شده نتایج امیدوارکننده‌ای از رعایت اصول اخلاقی در پژوهش‌ها به‌دست داده‌اند (کلسترام و فریدلاند، ۲۰۱۰). در کشور ما طرح‌های پژوهشی و پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویان در دانشگاه‌ها - به‌جز در حوزه پزشکی که راهنماهای اخلاق در پژوهش در آن تدوین شده‌اند - بدون نظارت اخلاقی لازم، انجام می‌شود (خداپرست و دیگران، ۱۳۸۶). چنین پژوهش‌هایی از ضعف قابل ملاحظه‌ای در زمینه رعایت اصول اخلاقی برخوردار بوده‌اند، برای مثال در نشریه نیچر در سال ۲۰۰۷ اعلام شده بود «با استناد به گزارش‌های منتشرشده در

۱۳۰

1. Kjellstroöm
 2. Pittaway
 3. Fridlund
 4. Lawrence

پایگاه‌های اطلاعاتی، بسیاری از مقاله‌های روگرفت شده از کار دیگران به وبلاگ‌ها و گروه‌های فارسی زبان در کشور ایران تعلق داشته است» (ذاکر صالحی، ۱۳۸۹؛ به نقل از فعلی و دیگران، ۱۳۹۱). نتایج سایر پژوهش‌های انجام شده در این حوزه، عدم رعایت اصول اخلاقی از سوی پژوهشگران را تأیید می‌کند (زاهد پاشا و دیگران، ۱۳۸۲ و ادیبی و دیگران، ۱۳۸۸). از آنجا که پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها ظرفیت مهم رشد علمی و پژوهشی دانشجویان و به تبع آن رشد علمی و پژوهشی کشور و خلق دانش جدید تلقی می‌شوند، توجه جدی‌تر بهمیزان رعایت اصول اخلاقی در تهیه و تدوین آنها ضروری است. بدین ترتیب می‌توانند هم زمینه اعتماد به پژوهش‌ها و استفاده از یافته‌های علمی آنها فراهم آید و هم باعث اعتبار کشور در مجامع بین‌المللی باشند.

بررسی میزان رعایت این اصول در پایان‌نامه‌ها در سایر کشورها، نشان‌دهنده تفاوت بین عملکرد واقعی و عملکرد مورد انتظار کمیته‌های اخلاق پژوهش است. همچنین از آنجا که یکی از اهداف آموزش تحصیلات تکمیلی، آموزش مهارت‌های لازم به دانشجویان دکتری برای فعالیت‌های پژوهشی آینده و آمادگی برای انجام فعالیت‌های پیچیده‌تر است، کیفیت و عمق بخشی به اخلاق پژوهش برای بررسی اینکه تا چه میزان پژوهشگران مهارت‌های لازم را برای منعکس کردن و گزارش آن به دست آورده‌اند، ضروری به نظر می‌رسد (کلسترام و دیگران، ۲۰۱۰). بنابراین، الزام‌هایی نظیر وجود تدابیر بین‌المللی مبنی بر عدم پذیرش مقاله‌هایی که اصول اخلاقی را رعایت نکرده‌اند، مغفول ماندن توجه به انجام پژوهشی در خصوص ارزیابی پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم انسانی با توجه به اینکه امروزه به‌ویژه در کشور ما به دلیل عدم وجود کمیته‌های اخلاق، نظارتی از این حیث بر کار پایان‌نامه‌ها صورت نمی‌گیرد؛ و توجه به این نکته که در پژوهش‌های علوم انسانی، آزمودنی انسان است و پژوهش‌های این گروه با سرنوشت جوامع پیوند خورده، اهمیت انجام این پژوهش را آشکار می‌سازد. نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند در اختیار مدیریت پژوهشی دانشگاه‌های کشور قرار بگیرد تا با آگاهی از وضعیت موجود در خصوص میزان رعایت موازین اخلاقی در انجام شدن پژوهش‌ها و شناسایی ضعف‌ها و مشکلات دانشجویان در این حوزه، تدابیر جدیدی برای نظارت اخلاقی بر انجام پایان‌نامه‌ها و نیز رساله‌های تحصیلات تکمیلی اتخاذ کرده و اعتبار پژوهش‌های دانشگاهی را افزایش دهند. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف ارزیابی میزان رعایت اصول اخلاقی در رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد

در پی پاسخ به این سؤال است که تا چه اندازه اصول اخلاق پژوهش در رساله‌های دانشجویان مقطع دکتری گروه مورد مطالعه که طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۰ انجام شده، رعایت شده است؟ دلیل انتخاب رساله‌های دکتری این است که دانشجویان دکتری با انجام پایان‌نامه در مقطع کارشناسی‌ارشد و انجام چندین پژوهش دیگر تا زمان دفاع از رساله، انتظار می‌رود این دانشجویان با اصول اخلاقی پژوهش آشنایی نسبی داشته و انتظار می‌رود این اصول را به کار گیرند، همچنین از آنجا که دانشگاه فردوسی مشهد، یکی از ده دانشگاه برتر کشور و شاخص در حوزه مطالعات علوم انسانی است، بنابراین رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی در این دانشگاه مورد بررسی قرار گرفت. در انجام این پژوهش، منشور و موازین اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۱۳۹۰) مبنای کار قرار گرفت. منشور و موازین اخلاق پژوهش با هدف پیشگیری از بروز تخلفات پژوهشی توسط کمیته اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری تهیه و تدوین شد. در این مجموعه، منشور اخلاق ناظر به ضوابط کلی اخلاق پژوهشی و موازین اخلاق پژوهش ناظر به جزئیات تفصیلی است که آگاهی و نیز عمل به آنها برای همه پژوهشگران به‌ویژه استادان و نیز دانشجویان دانشگاه‌ها و نیز پژوهشگاه‌های تحت پوشش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری الزامی است.

اخلاق حرفه‌ای در پژوهشگری

برای رویارویی با چالش‌های اخلاقی در مشاغل، همواره باید اصولی مدنظر قرار گیرد. از آنجا که مهم‌ترین ارزش‌های هر حرفه‌ای در منشورها و ضوابط اخلاقی آن حرفه منعکس شده است توجه به اصول اخلاق حرفه‌ای در هر سازمان یا نهادی الزامی است (ماریو^۱، ۲۰۰۲). بنابراین هر شغلی منشور و دستورالعمل‌های اخلاقی خاص خود را دارد که اعضای آن حرفه را تا دستیابی به بالاترین استانداردها رشد می‌دهد (شاهین^۲ و دیگران، ۲۰۰۹). پیشینه اخلاق حرفه‌ای در ایران به بیش از سه هزار سال می‌رسد، اخلاق حرفه‌ای در آموزه‌های اسلامی نیز از جایگاه بالایی برخوردار است. امروزه، اهمیت توجه به این موازین با توجه به تنوع روافزون حرفه‌ها و بروز مسائل اخلاقی جدید در محیط کسب و کار مضاعف شده است (فیض و بهادری‌نژاد، ۱۳۸۹). افراد شاغل از اخلاق حرفه‌ای دو

1. Mario

2. Sahin

انتظار دارند: یکی بیان مسئولیت‌های اخلاقی آنها در حرفه‌شان است که بیشتر به بیان هنجارهای اخلاقی و آشنایی افراد با این هنجارها در محیط کار می‌پردازد و دیگری تشخیص دقیق و حل اثربخش مسائل اخلاقی آن حرفه است (بیک‌زاد و دیگران، ۱۳۸۹). به اعتقاد فیدلر و هارن^۱ (۲۰۰۹) اخلاق حرفه‌ای شامل ارزش‌ها و اعتقادات اصلی در هر حرفه است که رهنمودهایی را برای رفتار یک فرد حرفه‌ای در ارتباط با تعاملش با مشتریان، مصرف‌کنندگان و همکاران فراهم می‌کند و همچنین در جهت بهبود وضعیت حرفه عمل می‌کند (شیو و مارکس^۲، ۲۰۰۸). این مفهوم در ابتدا در قالب اخلاق کار و مشاغل مطرح بود، اما در معنی جدید امروزی مسئولیت‌های اخلاقی سازمان‌ها در قبال محیط‌شان را نیز در برمی‌گیرد. به این معنا که اخلاق حرفه‌ای، مسئولیت اخلاقی نهادها و سازمان‌ها است و مانند اخلاق فردی و شغلی مستلزم روابط عینی است و رهنمودهای عملی و کاربردی را در این حوزه ارائه می‌دهد (خانیکی، ۱۳۸۸). متناسب با این تعریف دو رهیافت سنتی و جدید برای اخلاق حرفه‌ای قابل تصور است. در رهیافت سنتی بر مسئولیت اخلاقی افراد در مشاغل و حرف تأکید می‌شود. این رهیافت بیشتر با اخلاق فردی و وجدان کاری افراد سروکار دارد و در رهیافت جدید به مسئولیت‌پذیری سازمان‌ها با نگرش سیستمی توجه می‌شود که در سطح اخلاق و مسئولیت‌های سازمانی قرار می‌گیرد (قراملکی، ۱۳۸۹: ۱۷۵).

از نظر برخی، اخلاق حرفه‌ای در درجه اول یک دانش و معرفت است. زیرا به اعتقاد آنها، بررسی مسائل و معضلات اخلاقی در مشاغل، حرفه‌ها و توجه به بعد اخلاقی سازمان‌ها، نیازمند پژوهش روشمند بوده و دارای چارچوب نظری خاص و مبانی معینی است (قراملکی، ۱۳۸۹: ۲۰۰ و بحرینی، ۱۳۸۹). بنابراین می‌توان اخلاق حرفه‌ای را به‌عنوان یک حوزه دانش که دارای اهداف، روش و مبانی معینی است، در نظر گرفت.

بدین ترتیب، هر حرفه‌ای از جمله زندگی حرفه‌ای پژوهشگری محتاج اصولی است که خط‌مشی رفتارهای اخلاقی یک پژوهشگر را ترسیم می‌کند (لشکر بلوکی، ۱۳۸۷ و قراملکی، ۱۳۸۳). پژوهشگر هم به‌عنوان کسی که در محیط اجتماعی خاصی زندگی و کار می‌کند، دارای وظایف اخلاقی خاصی است و رفتارش با همکاران در محیط دانشکده

1. Fiedler & Haren
2. Shive & Marks

یا پژوهشکده و با سایر پژوهشگران باید بر اساس موازین اخلاقی باشد. او همچنین به‌عنوان عضوی از سازمان، نیازمند اصول اخلاقی در محیط کار خود بوده و از این منظر تفاوتی با سایر افراد ندارد (شریفی، ۱۳۸۸). پژوهشگران در فرایند پژوهش با معضلات و مسائلی مواجه می‌شوند که پاسخ و راه‌حل آنها را باید از اصول اخلاق گرفت.

«آیا به‌لحاظ اخلاقی مجاز به تحقیق در هر امری هستیم؟ آیا هر گونه پژوهش مجاز است؟ آیا به هر روشی می‌توان فرایند تحقیق را هدایت کرد؟ آیا آزمایش را در خصوص هر فردی می‌توان انجام داد؟ آیا توافق آگاهانه شرکت‌کنندگان در پژوهش لازم است؟» (قراملکی، ۱۳۸۳: ۱۰).

تاریخچه اخلاق در پژوهش‌های علمی

داستان اخلاق پژوهش، با پایان جنگ جهانی دوم، هنگامی که اعمال ناشایست نازی‌ها با آزمایش‌های غیرانسانی بر روی اسرای جنگی کشف شد، آغاز شد. در آن هنگام، برای انجام پژوهش‌های بالینی دستورالعمل مشخصی در زمینه رعایت اخلاق نبود (ونزر^۱، ۲۰۱۱؛ مک‌فارلند و سائتو^۲، ۲۰۰۸؛ وایت^۳ و دیگران، ۲۰۰۷ و پرلمن^۴ و پرلمن، ۲۰۰۴). بنابراین در طول تاریخ سوءاستفاده از آزمودنی‌های انسانی، همچون انتقال پشه‌های آموفیل از مرداب‌ها به اردوگاه‌ها با هدف آزمایش بر روی بیماری مالاریا، وارد کردن سنگ و شیشه به زخم‌ها و جراحات ایجادشده با هدف بررسی اثر سولفامیدها و فعالیت‌هایی از این قبیل، سبب شد تا اقداماتی در این زمینه صورت گیرد، از جمله این اقدامات تدوین بیانیه نورمبرگ با سه اصل مشارکت داوطلبانه، افشاسازی خطرات و رضایت آگاهانه و اجتناب از درد و رنج مشارکت‌کنندگان بود. پس از آن بیانیه هلسینکی^۵ در سال ۱۹۶۴ توسط مجمع جهانی پزشکی در فنلاند صادر شد که دومین تلاش بین‌المللی است و از آن به بعد حامی و پشتیبان اساسی قواعد اخلاق پژوهش بود (ونزر، ۲۰۱۱؛ لشکربلوکی، ۱۳۸۷ و خالقی، ۱۳۸۷). همچنین پیگیری‌های هنری بیچر^۶ استاد دانشگاه هاروارد با مجموعه مقالاتی که در سال ۱۹۶۶

1. Chwenzer
2. Macfarlane & Saitoh
3. White
4. Perlman
5. Helsinki
6. Beecher

منتشر کرد، نگاه به رعایت اصول اخلاقی را در ایالات متحده آمریکا تغییر داد. مقاله او شامل توصیف ۲۲ مورد از پژوهشگرانی بود که خطرات سلامت آزمودنی‌هایشان را به آنها اطلاع نداده بودند و رضایت آگاهانه را به دست نیاورده بودند (ونزر، ۲۰۱۱) و قانعی و دیگران، (۱۳۸۷). علاوه بر اینها گزارش بلمونت در اصول پایه‌ای اخلاق در پژوهش بالینی مانند خودمختاری و احترام به مشارکت‌کنندگان، سودمندی و عدالت خلاصه می‌شد (ونزر، ۲۰۱۱). بنابراین از همان زمانی که اخلاق در پژوهش مورد توجه قرار گرفت و بیانیه نورمبرگ تدوین شد، همواره مؤسسات و انجمن‌هایی به منظور محافظت از حقوق آزمودنی‌ها و رعایت اصول اخلاقی پژوهش، به تدوین کدها، منشورها و دستورالعمل‌هایی پرداخته‌اند و به‌عنوان راهنمای پژوهشگران اصولی را تنظیم کرده‌اند (پل و رفیل^۱، ۲۰۰۹). این انجمن‌ها و مؤسسات تاکنون در اکثر کشورها بر نظارت اخلاقی در پژوهش‌ها مشغول بوده‌اند.

۱۳۵

اخلاق پژوهش: مفهوم و قلمرو

برای مفهوم‌پردازی در زمینه اخلاق پژوهش، لازم است ابتدا تعریفی مختصر از واژه اخلاق و مفهوم آن ارائه گردد. علم اخلاق مطالعه‌ای نظام‌مند درباره ارزش‌هاست و با هدف تعیین درست یا نادرست بودن امور شکل گرفته است (پرلمن و پرلمن، ۲۰۰۴). به‌طور کلی، اخلاق نشانگر رفتار مجاز است و به مطالعه و تحلیل آنچه که به‌منزله رفتار مناسب است، می‌پردازد (آلبانس^۲، ۲۰۰۶؛ به نقل از اشنايدر^۳، ۲۰۰۶).

همواره در کنار مسئله پژوهش و چگونگی دستیابی به پاسخی برای آن، مسئله جدی دیگری وجود دارد که به سلامت و پاکی تحقیق و دستاوردهای آن مربوط می‌شود. همزمان با افزایش تولیدات علمی، وجه اخلاقی پژوهش، به یکی از دغدغه‌های جدی صاحب‌نظران و محققان بدل شده است؛ چرا که امروزه علم، تکنولوژی و اخلاق بیش از پیش در هم تنیده شده است و تکنولوژی هر روزه تأثیر بیشتری بر جامعه و زندگی انسان دارد (گالو^۴، ۲۰۰۴؛ روس^۵ و دیگران، ۲۰۱۰؛ اسلامی‌اردکانی، ۱۳۹۰ و سجادی و عبدالله‌یار، ۱۳۸۷). امروزه پیشرفت‌های جدید در روش‌شناسی منجر به استفاده از تکنولوژی‌های جدید شده

1. Paul & Rapheal
2. Albanese
3. Schneider
4. Gallo
5. Ross

است، تأثیر تکنولوژی روزبه‌روز بر زندگی اجتماعی افراد بیشتر می‌شود. این مسئله باعث آگاهی از این امر شده است که علم نمی‌تواند فراتر از ارزش‌ها حرکت کند و بنابراین با اخلاق سروکار دارد (گالو، ۲۰۰۴).

حوزه اخلاق در پژوهش، قلمرو وسیعی را در برمی‌گیرد و بنابراین لازم است از تصمیم‌گیری برای انجام پژوهش تا گردآوری اطلاعات و انتشار نتایج و ارائه پژوهش به جامعه علمی، مد نظر قرار گیرد (محمودی، ۱۳۸۶ و خالقی، ۱۳۸۷). برخی اخلاق در پژوهش را یک اصل عقلانی و قانونی می‌دانند که به‌موجب آن مؤلفان و پژوهشگران نسبت به رعایت حقوق مؤلف و خالق اثر متعهد و ملزم می‌شوند (محمودی، ۱۳۸۶). به‌طور کلی، اخلاق در پژوهش با ارزیابی میزان سود و زیان حاصل از انجام یک پژوهش مشخص می‌شود که با بهره‌گیری از اصول آن، زبان‌های احتمالی ناشی از پژوهش می‌تواند کاهش یابد یا از بین برود (بیرر و کاس^۱، ۲۰۰۲ و ارب^۲ و دیگران، ۲۰۰۰).

تعاریف متعددی برای اخلاق در پژوهش بیان شده که از جمع‌بندی تمامی این تعاریف می‌توان به‌تعریف واحدی رسید که عبارت است از: «مجموعه ویژگی‌های شخصیتی و حرفه‌ای پژوهشگر که مانع از ارتکاب خطا و سوگیری در طی انجام فرایند پژوهش شده و برخورداری از این ویژگی‌ها می‌تواند پژوهشگر را در تمامی مراحل پژوهش از تصمیم‌گیری برای طرح موضوع پژوهش تا مرحله تدوین گزارش و انتشار نتایج، در مسیر صحیحی هدایت کند».

کلیه پژوهشگران در فرایند اجرای پژوهش به‌نوعی با اخلاق و مسائل اخلاقی مواجه‌اند، حتی پژوهشگرانی که در پژوهش‌شان به‌طور مستقیم با مشارکت‌کنندگان انسانی مواجه نیستند. این مسائل در پیوند با سایر آزمودنی‌ها و نیز در رابطه با گردآوری و گزارش داده‌ها قابل بررسی است (ریچاردسون و مک‌کولن^۳، ۲۰۰۷). همان‌طور که گذشت، اصول مطرح‌شده، نه‌تنها فضیلت اخلاقی محسوب می‌شوند، بلکه جزء وظایف قانونی پژوهشگر بوده و پژوهشگر باید خود را به‌رعایت این اصول ملزم نماید. بنابراین در اغلب دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی دنیا، موازین اخلاق پژوهش تدوین، اعلام و برای کسانی که از این موازین تخطی می‌کنند مجازات‌های مشخصی در نظر گرفته شده است.

1. Beyrer & Kass

2. Orb

3. Richardson & McMullan

اسرائیل و های^۱ (۲۰۰۶) در لزوم رعایت اخلاق پژوهش شش دلیل عمده را ذکر نموده‌اند که عبارت‌اند از:

(۱) حمایت از مشارکت‌کنندگان؛ (۲) افزایش توانایی پژوهشگر در ارائه کار قابل اعتماد؛ (۳) کسب اطمینان نسبت به فرایند اجرای پژوهش؛ (۴) افزایش جامعیت و یکپارچگی در پژوهش؛ (۵) انطباق و هماهنگی با انتظارات حرفه‌ای؛ (۶) ارائه رهنمودهایی جامع به پژوهشگران به‌منظور همراهی با پیشرفت‌های اخلاقی جدید (به‌نقل از لاهمان^۲ و دیگران، ۲۰۱۱).

به‌علاوه، به حداقل‌رساندن خطر و حفظ تعادل میان سود و زیان (هزینه منفعت) پژوهش یکی از الزامات اصلی اخلاقی پژوهش است (جفناس^۳، ۲۰۰۶).

می‌توان گفت که رعایت اصول و موازین اخلاق پژوهش باعث اعتماد بیشتر به نتایج آنها شده و آثار مادی و معنوی کوتاه‌مدت و بلندمدت فراوانی برای رشد علمی کشورها و نیز افزایش فضائل اخلاقی را در پی دارد.

دستاوردهای پژوهشی موجود

در حوزه اخلاق پژوهش تاکنون پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. اغلب این پژوهش‌ها در زمینه پزشکی است. در زیر به برخی از پژوهش‌هایی که به بررسی رعایت موازین اخلاقی در پژوهش‌ها (شامل مقالات، پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها) پرداخته‌اند، اشاره می‌شود.

در پژوهش لاورنس (۲۰۱۱) که با هدف ارزیابی میزان گزارش اصول اخلاقی و رضایت آگاهانه در مقالات منتشرشده در سه مجله کایروپکتیک^۴ در سال ۲۰۰۸ انجام شد، یافته‌ها حاکی از این بود که از ۵۰ مقاله دارای آزمودنی انسانی، در ۴۴ مقاله (۸۸ درصد) تأییدیه کمیته اخلاق وجود داشت و در ۲۸ مقاله (۵۶ درصد) رضایت آگاهانه اخذ شده بود.

در پژوهش کلمستران و فریدلاند (۲۰۱۰) با هدف ارزیابی میزان رعایت اصول اخلاقی در پایان‌نامه‌های رشته پرستاری در کشور سوئد طی سال‌های ۱۹۸۷، ۱۹۹۷ و ۲۰۰۷

1. Israel & Hay
2. Lahman
3. Gefenas
4. Chiropactic

در دو دهه) تصریح شده است که ملاحظات اخلاقی عمدتاً در پایان‌نامه‌های سال ۱۹۸۷ نادیده گرفته شده‌اند. با وجود این، تقریباً در همه پایان‌نامه‌های سال ۲۰۰۷ به این موازین به‌طور اساسی توجه شده است. در همه پایان‌نامه‌های آن سال، به‌جز یک مورد، بخش مستقلی تحت عنوان ملاحظات اخلاقی وجود داشت و مجوز کمیته بررسی اخلاق در پژوهش اخذ شده بود. نکته قابل توجه در این پژوهش این بود که در مقایسه پایان‌نامه‌های انجام شده در دو دهه، نتایج پژوهش نشان داد که میزان رعایت اصول اخلاقی در طی بیست سال رشد چشمگیری داشته است.

در پژوهش دیگری که با هدف بررسی میزان رعایت اصول اخلاق در ۶۴ رساله‌های دکتری در رشته پرستاری در سال ۲۰۰۷ به‌روش تحلیل محتوا انجام شد، پژوهشگران خاطر نشان کرده‌اند که ۹۴ درصد رساله‌ها تأییدیه کمیته اخلاق را داشتند، در ۸۶ درصد از آنها رضایت آگاهانه، در ۶۷ درصد اصول محرمانه بودن، در ۶۱ درصد جنبه‌های اخلاقی از لحاظ روشی، در ۳۹ درصد استفاده از اصول و مقررات اخلاقی، در ۲۰ درصد دلیل منطقی برای انجام مطالعه و در ۱۴ درصد انتخاب عادلانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده بود.

در پژوهش آگوریتسس و پرنگر^۱ (۲۰۱۰) پژوهشگران به این نتیجه رسیدند که از ۱۳۰۳ مشارکت‌کننده در پژوهش، ۲۶۵ نفر (۲۰/۳ درصد) از آنان از شرکت‌شان در مطالعه آگاهی داشته‌اند و از این ۲۶۵ نفر، ۱۹۱ نفر (۷۲/۱ درصد) شرکت در مطالعه را پذیرفته بودند، در حالی که اکثر آنها از مشارکت‌شان در مطالعه آگاه بودند کمتر از ۵۰ درصد آنها از خطرات احتمالی پژوهش آگاه بودند. در پژوهش دیگری در ایران وضعیت استناددهی در پایان‌نامه‌ها نامطلوب گزارش شده است (آزاده و واعظ، ۱۳۹۱). در پژوهش قدوسی و دیگران (۱۳۹۰) نیز نشان داده شد که در پایان‌نامه‌های دندانپزشکی با آزمودنی انسانی، تمامی کدهای اخلاقی مد نظر نویسندگان قرار نگرفته بود و صرفاً در نزدیک به نیمی از تحقیقات کدهای اخلاقی (۵ کد) مورد نظر رعایت شده بود. نتایج پژوهش لاریجانی و ضرغام (۱۳۸۶) که بر روی ۵۱ پایان‌نامه دکتری تخصصی پزشکی صورت گرفت، حاکی از آن بود که تنها در ۶ مورد، شرکت‌کنندگان از اینکه در یک پژوهش دخالت داشته‌اند، مطلع بودند و ۸۰ درصد هزینه‌های درمان توسط بیمار پرداخت شده است. همچنین احتمال بروز عارضه جدی برای شرکت‌کنندگان در

۵/۷۴ درصد شرکت‌کنندگان وجود داشته است (به‌نقل از قدوسی و دیگران، ۱۳۹۰). در پژوهش دیگری که با هدف مشخص کردن درجه انطباق پروژه‌های تحقیقاتی انجام‌شده در دانشگاه‌های علوم پزشکی کرمان با کدهای اخلاقی بین‌المللی بر روی ۵۲۶ طرح پژوهشی در طول یک دوره ده‌ساله از سال ۱۳۷۴ تا ۱۳۸۳، به‌صورت گذشته‌نگر انجام شده بود، یافته‌ها نشان داد که کمتر از یک‌درصد از پروژه‌ها به کمیته اخلاق در پژوهش ارجاع داده شده بود و در ۲۴ درصد آنها ملاحظات اخلاقی تکمیل شده بود، در ۳/۳ درصد از آنها پاداشی برای شرکت‌کنندگان در نظر گرفته شده بود و در ۴۷ درصد از طرح‌های تجربی حیوانی فقط یک‌بار آزمایش روی حیوانات انجام شده بود (افتخار افضلی، ۱۳۸۴).

با عنایت به پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه اخلاق پژوهش، می‌توان فهمید که اغلب این پژوهش‌ها در زمینه علوم پزشکی انجام شده و بنابراین لزوم انجام پژوهشی در زمینه علوم انسانی ضروری می‌نماید، این پژوهش با نظر به این ضرورت انجام شده و هدف اصلی آن بررسی میزان رعایت اخلاق پژوهش در جنبه‌های مختلف آن در رساله‌های دکتری علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد است.

روش

در این پژوهش از آنجا که پژوهشگر به تحلیل عینی و منتظم محتوای رساله‌های دکتری پرداخته، از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. برای استفاده از روش تحلیل محتوا رساله‌های دکتری با نظر به مقوله‌های اصلی اخلاق در پژوهش (شامل رعایت حقوق آزمودنی‌های پژوهش، اصول استناددهی و ارجاع و موازین اخلاقی در گزارش پژوهش) و براساس سؤالات پژوهش، واحد زمینه، فصل و واحد ثبت پاراگراف و در ارتباط با سؤال مربوط به استناددهی، واحد ثبت، عبارت در نظر گرفته شد. به‌منظور بررسی میزان رعایت اصول اخلاقی در رساله‌های دکتری دانشگاه فردوسی مشهد بر طبق منشور و موازین اخلاق پژوهش که توسط وزارت علوم و تحقیقات و فناوری در سال ۱۳۹۰ تدوین شده است، سپاه‌ای تهیه شد که مؤلفه‌های اصلی آن شامل رعایت حقوق آزمودنی‌های انسانی، اصول اخلاقی در ارجاع و استناددهی مناسب، اصول اخلاقی در انتشار و گزارش پژوهش و داشتن تعهدنامه اخلاقی است.

رساله‌های مورد بررسی

جامعه آماری پژوهش کلیه رساله‌های دکتری در طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۰ بود که تعداد این رساله‌های دکتری همسان با تعداد دانش‌آموختگان مقطع دکتری می‌باشد. تعداد کل دانشجویان دانش‌آموخته مقطع دکتری گروه علوم انسانی در سه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، الهیات و علوم تربیتی و روان‌شناسی در این ۵ سال ۸۴ نفر می‌باشند. در پژوهش حاضر از شیوه سرشماری استفاده شد و تمامی رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی از سه دانشکده مورد نظر در طی پنج سال مورد بررسی قرار گرفتند.

ابزار گردآوری داده‌ها

در این پژوهش، جهت تحلیل محتوای رساله‌های دکتری از سیاهه محقق ساخته براساس مبانی نظری، مقالات، کتب، منشورها و کدهای اخلاقی که در منشور اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری (۱۳۹۰) خلاصه شده، استفاده شد. این سیاهه به بررسی مؤلفه‌هایی شامل ۱. حفظ حقوق آزمودنی‌های انسانی شامل کدهای اخذ رضایت آگاهانه، داشتن رضایت‌نامه مکتوب، اخذ رضایت از والدین کودکان، اشاره به آزاد بودن مشارکت‌کننده برای شرکت در پژوهش، لزوم مشارکت آزمودنی‌ها در پژوهش بدون اطلاع خودشان، آگاه کردن آزمودنی از اهداف و ماهیت مطالعه به‌طور کامل، معرفی پژوهشگر به آزمودنی‌ها، میزان رازداری و عدم شناسایی هویت مشارکت‌کنندگان، توجه به سلامت و آسایش مشارکت‌کنندگان، میزان توجه پژوهشگر به کاهش خطرات پژوهش؛ ۲. ارجاع و استناد مناسب حاوی میزان سرقت ادبی و عدم استفاده درست از نقل قول مستقیم و غیرمستقیم، استفاده از منابع معتبر، استفاده از سبک ارجاع‌دهی معتبر و رعایت اصول علمی سبک درون‌متنی و برون‌متنی؛ ۳. موارد اخلاقی در گزارش پژوهش که شامل این مواد می‌شود: گزارش پژوهش به‌گونه‌ای که هویت مشارکت‌کنندگان قابل شناسایی نباشد، دوری از هر نوع اهانت و تحقیر مشارکت‌کنندگان در گزارش پژوهش، توضیح روشن نحوه گردآوری داده‌ها، اشاره به شاخص‌های اعتبار ابزار، توضیح روش‌های تحلیل داده‌ها به‌نحو روشن، شفاف، ساده و به‌نحو قابل استفاده برای دیگران و میزان مطابقت روش‌های تحلیل با مفروضات روش تحقیق و ۴. یک سؤال مربوط به داشتن تعهدنامه اخلاقی است. بنابراین سیاهه‌ای با ۲۵ گویه ساخته شد که هر گویه وضعیت گزارش اصول اخلاقی را در سه مقوله کلی اخلاق پژوهش (حقوق آزمودنی‌ها، رعایت اصول استناددهی

و ارجاع و رعایت اصول اخلاقی گزارش‌نویسی) و یک سؤال مربوط به داشتن تعهدنامه اخلاقی در سه طیف ۱ (بله به‌طور کامل گزارش‌شده)؛ ۲ (بله به‌طور ناقص گزارش‌شده) و ۳ (خیر، گزارش نشده است) مورد سنجش قرار می‌داد. پس از تدوین گویه‌های سیاهه، شرایط لازم برای احراز اعتبار ابزار بررسی شد. در این پژوهش برای احراز روایی محتوایی سیاهه، از ۷ نفر از استادان دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی پیرامون این مسئله که آیا گویه‌های طراحی شده، مؤلفه مورد نظر را به‌خوبی می‌سنجند، نظرخواهی شد. تحلیل داده‌های گردآوری شده از اتفاق نظر نسبی آنها در پاسخ مثبت به این سؤال حکایت داشته است. در عین حال بر اساس نظر این استادان بعضی گویه‌های نامناسب حذف و یا اصلاح گردید. بنابراین برای مطالعه روایی^۱، از داوری تخصصی^۲ بهره‌گیری شد (سیف، ۱۳۸۲: ۳۱۹). پس از احراز روایی، این سیاهه به‌طور مقدماتی بر روی ۳۰ رساله جهت فهم قابل بررسی بودن سؤالات اجرا شد و سؤالاتی که قابل بررسی در رساله‌ها نبودند حذف شدند. برای تعیین پایایی کدگذاری از کدگذار دوم استفاده شد و از ضریب همبستگی کاپای^۳ کوهن^۴ جهت تعیین میزان همخوانی و توافق نظرات دو کدگذار استفاده شد، در این پژوهش، نتایج ضریب کاپا نشان داد که میزان توافق بین نظرات دو کدگذار ۰/۸۲ مثبت و معنی‌دار بود ($p=0/000$). این بدین معنی است که میزان توافق بین دو کدگذار بالا و نتایج پایاست.

ملاحظات اخلاقی در پژوهش حاضر

در این پژوهش رساله‌های دکتری مورد بررسی قرار گرفت و به‌نقد این رساله‌ها بر اساس موازین اخلاق پرداخته شد، لذا پژوهشگران از ارائه نام پژوهشگران، استادان راهنما و مشاور و عنوان پژوهش پرهیز کرده‌اند و بنابراین اصل محرمانه‌بودن و رازداری در این مقاله رعایت شده است. در نگارش متن پژوهش و استناددهی به مالکیت فکری صاحبان آثار پژوهشی توجه شد و به‌تمامی منابع مورد استفاده بر اساس موازین اخلاق پژوهش و دستنامه‌های استناددار، استناد شده است.

1. Validity
2. Professional Judgement
3. Kappa Coefficient
4. Cohen

یافته‌ها

ویژگی‌های آثار مورد بررسی

جدول ۱: شاخص‌های توصیفی رساله‌های بررسی شده

کل	درصد	فراوانی	رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی	متغیر جمعیت‌شناختی
(۱۰۰)۸۴	۶۱/۹	۵۲	ادبیات و علوم انسانی	دانشکده
	۲۵	۲۱	الهیات	
	۱۳/۱	۱۱	علوم تربیتی و روان‌شناسی	
(۱۰۰)۸۱	۲۷/۲	۲۲	استادیار	مرتب‌ه علمی استاد راهنما
	۴۰/۷	۳۳	دانشیار	
	۳۲/۱	۲۶	استاد	
(۱۰۰)۸۴	۱۰/۷	۹	۱۳۸۶	رساله‌ها به تفکیک سال دفاع
	۱۰/۷	۹	۱۳۸۷	
	۲۳/۸	۲۰	۱۳۸۸	
	۳۳/۳	۲۸	۱۳۸۹	
	۲۱/۴	۱۸	۱۳۹۰	
(۱۰۰)۸۳	۱۹	۱۶	کمی (هبستگی، پیمایشی و...)	رساله‌ها به تفکیک روش تحقیق مورد استفاده
	۳/۶	۳	کیفی	
	۶	۵	آمیخته	
	۷۱/۴	۶۰	توصیفی - تحلیلی	
(۱۰۰)۸۴	۲۷/۴	۲۳	دارد	رساله‌ها به تفکیک داشتن آزمودنی انسانی
	۷۲/۶	۶۱	ندارد	
(۱۰۰)۸۳	۹/۶	۸	پرسشنامه	رساله‌ها به تفکیک داشتن ابزار
	۷/۲	۶	مصاحبه و پرسشنامه	
	۶	۵	مصاحبه	
	۱/۲	۱	مشاهده و مصاحبه	
	۱/۲	۱	سپاهه	
	۱/۲	۱	مصاحبه، مشاهده، پرسشنامه	
	۱/۲	۱	مشاهده، پرسشنامه، عکس، فیلم	
	۷۲/۳	۶۰	هیچکدام	

رعایت حقوق آزمودنی‌ها

جدول ۲: فراوانی و درصد میزان رعایت حقوق آزمودنی‌های پژوهش در رساله‌های دکتری

حقوق آزمودنی‌ها	توضیح کامل فراوانی (درصد)	توضیح ناقص فراوانی (درصد)	خیر فراوانی (درصد)	کل فراوانی (درصد)
توضیح نحوه رضایت آگاهانه به‌طور کامل در رساله	۱ (۴/۳)	۱ (۴/۳)	۲۱ (۹۱/۳)	۲۳ (۱۰۰)
اخذ رضایت آگاهانه به‌صورت مکتوب	۱ (۴/۳)	۰ (۰)	۲۲ (۹۵/۷)	۲۳ (۱۰۰)
قادر نبودن مشارکت‌کنندگان برای اخذ رضایت آگاهانه	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
پژوهش روی گروه‌های خاص (اطفال، سالمندان، بیماران روانی)	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
رضایت از والدین برای کودکان در صورت مشارکت کودکان	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به آزاد بودن مشارکت‌کنندگان در شرکت یا ترک مطالعه	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
ضروری بودن مشاهده مشارکت‌کننده بدون اطلاع خودش	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به چگونگی آگاه‌کردن آزمودنی‌ها از اهداف و ماهیت مطالعه	۴ (۱۷/۴)	۱ (۴/۳)	۱۸ (۷۸/۳)	۲۳ (۱۰۰)
توضیح در خصوص معرفی پژوهشگر به آزمودنی‌ها	۳ (۱۳)	۰ (۰)	۲۰ (۸۷)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به رازداری در پژوهش	۰ (۰)	۰ (۰)	۲۳ (۱۰۰)	۲۳ (۱۰۰)
عدم فاش شدن اسرار آزمودنی‌ها در رساله (عدم شناسایی آزمودنی‌ها)	۲۱ (۹۱/۴)	۰ (۰)	۲ (۸/۶)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به توجه به سلامت و آسایش آزمودنی‌ها	۳ (۱۳)	۰ (۰)	۲۰ (۸۷)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به چاره‌اندیشی برای عوارض مربوط به مطالعه	۳ (۱۳)	۰ (۰)	۲۰ (۸۷)	۲۳ (۱۰۰)
اشاره به استرس‌آور بودن مطالعه	۱ (۴/۳)	۳ (۱۳)	۱۹ (۸۲/۶)	۲۳ (۱۰۰)

همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، از بین ۸۴ رساله سرشماری‌شده، تعداد ۲۳ رساله دارای آزمودنی انسانی بودند که با توجه به محدود بودن جامعه، همین ۲۳

رساله جهت بررسی رعایت حقوق آزمودنی‌ها مورد بررسی قرار گرفتند. در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود که از بین ۲۳ رساله‌ای که آزمودنی انسانی داشته‌اند، در تعداد بسیار محدودی از این رساله‌ها گویه‌های مربوط به رعایت حقوق آزمودنی‌های پژوهش به‌طور کامل رعایت شده است.

رعایت اصول اخلاقی در استناددهی و ارجاع

جدول ۳: فراوانی و درصد میزان رعایت اصول اخلاقی در ارجاع و استناددهی در رساله‌های دکتری

گویه‌ها	توضیح کامل فراوانی (درصد)	توضیح ناقص فراوانی (درصد)	خیر فراوانی (درصد)	کل فراوانی (درصد)
رعایت استانداردهای نقل قول	۴۴ (۵۳)	۳۵ (۴۲/۲)	۴ (۴/۸)	۸۳ (۱۰۰)
استفاده از منابع معتبر	۷۹ (۹۴)	۴ (۴/۸)	۱ (۱/۳)	۸۴ (۱۰۰)
رعایت اصول استناددهی درون‌متنی	۶۳ (۷۵)	۱۸ (۲۱/۴)	۳ (۳/۶)	۸۴ (۱۰۰)
رعایت اصول استناددهی برون‌متنی	۱۷ (۲۰/۲)	۶۰ (۷۱/۴)	۷ (۸/۳)	۸۴ (۱۰۰)

۱۴۴

همان‌طور که یافته‌های جدول شماره ۳ نشان می‌دهد، در ۴۴ رساله (۵۳ درصد) استانداردهای نقل قول به‌طور کامل رعایت شده است. منظور از رعایت کامل این است که کلیه منابعی که در رساله استفاده شد، علامت نقل قول مستقیم آورده شده است و چنانچه پژوهشگر مطلب را به‌زبان خود نوشته است، بدون علامت نقل قول مستقیم ارائه شده است. این قاعده در تمام منابع مورد بررسی، رعایت شده است. در ۳۵ رساله (۴۲/۲ درصد) اصول استاندارد نقل قول به‌طور ناقص رعایت شده است، بدین معنی که برای بعضی منابع این اصول رعایت شده و در بعضی از منابع چنانچه عین مطلب آورده شده، از علامت نقل قول مستقیم استفاده نشده است. در ۴ رساله (۴/۸ درصد) اصلاً اصول استاندارد نقل قول رعایت نشده است.

همچنین یافته‌های جدول ۳ نشان می‌دهد که در ۷۹ رساله (۹۴ درصد) همه منابع مورد استفاده معتبر بوده، همچنین در ۶۳ رساله (۷۵ درصد) اصول اخلاقی استناددهی درون‌متنی درست به‌کار برده شده است و در استناد برون‌متنی در ۱۷ رساله (۲۰/۲ درصد) به‌طور کامل این اصول رعایت شده است.

استفاده از سبک‌های استناد استاندارد بین‌المللی

جدول ۴: فراوانی و درصد میزان استفاده از سبک‌های استناد استاندارد بین‌المللی

سبک استناد دهی	فراوانی	درصد
APA	۶۲	۷۳/۸
شیکاگو	۲۱	۲۵
هیچکدام	۱	۱/۲

بر طبق یافته‌های جدول شماره ۴، در ۶۲ رساله (۷۳/۸ درصد) سبک استناددهی مورد استفاده APA^۱ بوده و در ۲۱ رساله (۲۵ درصد) سبک شیکاگو و در یک رساله (۱/۲) هیچ سبکی استفاده نشده بود.

۱۴۵

رعایت اصول اخلاقی در گزارش نویسی پژوهش

جدول ۵: فراوانی و درصد میزان رعایت اصول اخلاقی در گزارش نویسی رساله‌های دکتری

گویه‌ها	توضیح کامل فراوانی (درصد)	توضیح ناقص فراوانی (درصد)	خیر فراوانی (درصد)	کل فراوانی (درصد)
رعایت رازداری و پرهیز از فاش کردن هویت مشارکت‌کنندگان در گزارش	۲۱ (۹۱/۳)	۰ (۰)	۲ (۸/۷)	۲۳ (۱۰۰)
دوری از اهانت، تحقیر یا غرض‌ورزی به افراد و گروه‌ها در گزارش پژوهش	۲۲ (۹۵/۷)	۰ (۰)	۱ (۴/۳)	۲۳ (۱۰۰)
روشن‌بودن روش گردآوری داده‌ها	۲۴ (۸۸/۱)	۵ (۶)	۵ (۶)	۳۴ (۱۰۰)
توضیح روشن اعتبار ابزار پژوهش	۱۸ (۷۵)	۱ (۴/۲)	۵ (۲۰/۹۸)	۲۴ (۱۰۰)
روشن بودن روش تحلیل داده‌ها	۵۷ (۶۷/۹)	۱۴ (۱۶/۷)	۱۳ (۱۵/۵)	۸۴ (۱۰۰)
مطابقت روش‌های تحلیل داده‌ها با روش‌های تحقیق پژوهش	۶۵ (۷۹/۳)	۷ (۸/۵)	۱۰ (۱۲/۲)	۸۲ (۱۰۰)

همان‌گونه که در جدول شماره ۵ مشاهده می‌شود، در اغلب رساله‌ها، اصول اخلاقی مربوط به گزارش پژوهش به‌طور کامل رعایت شده است.

داشتن تعهدنامه اخلاقی

جدول ۶: فراوانی و درصد میزان تعهدنامه اخلاقی در رساله‌های دکتری

گویه	شاخص آماری	کامل	ناقص	خیر	کل
داشتن تعهدنامه اخلاقی	فراوانی	۵۰	۰	۳۴	۸۴
	درصد	۵۹/۵	۰	۴۰/۵	۱۰۰

همچنان که جدول شماره ۶ نشان می‌دهد، ۵۰ رساله (۵۹/۵ درصد) دارای تعهدنامه اخلاقی بودند و ۳۴ رساله (۴۰/۵ درصد) تعهدنامه اخلاقی نداشتند.

بحث و نتیجه

۱۴۶

هدف از انجام این پژوهش، بررسی میزان رعایت اصول اخلاقی پژوهش در رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد بود. نتایج نشان داد که حقوق آزمودنی‌ها در رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی مطابق با منشور و موازین اخلاق پژوهش مورد توجه قرار نگرفته است. از جمله دلایل احتمالی ناظر به چنین وضعیتی، نقیصه است که در نظام آموزش عالی کشور از حیث توجه به آموزش اخلاق پژوهش وجود دارد (فراستخواه، ۱۳۸۵). همان‌طور که ملاحظه شد منشور و موازین اخلاق پژوهش در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در سال ۱۳۹۰ تصویب شده است و در عین حال هنوز قوانین الزام‌آوری برای رعایت این موازین توسط مراجع ذیربط تصویب و ابلاغ نشده است. به‌علاوه نظام آموزش عالی کشور تاکنون جهت ترویج اصول اخلاقی به‌خصوص در زمینه پژوهش برنامه منسجمی ارائه نکرده است. بنابراین در دانشگاه‌ها اخلاق پژوهش به‌عنوان یک برنامه اصلی در نظر گرفته نمی‌شود، اغلب دانشجویان از آموزش در این حوزه بهره‌چندانی نمی‌برند و حتی در بسیاری از کتاب‌های روش تحقیق چندان توجهی به مباحث مربوط به اصول اخلاقی نشده است (اسلامی‌اردکانی، ۱۳۹۰)، به‌علاوه در کشور ما در فرایند بررسی و چاپ مقالات علمی - پژوهشی، اخذ تأییدیه از کارگروه‌های اخلاق پژوهش الزامی نیست. پژوهش‌های لاریجانی و رشیدیان (۱۳۸۷)، زاهدپاشا و دیگران (۱۳۸۲)، لاریجانی و ضرغام (۱۳۸۶) و قدوسی و دیگران (۱۳۹۰) نیز وضعیت مشابهی را به‌تصویر کشیده‌اند. در نتیجه عزم ملی برای تغییر وضعیت مهم و بلکه حیاتی به‌نظر می‌رسد. از نتایج دیگر پژوهش حاضر این است که وضعیت رعایت اصول اخلاقی در استناددهی

و ارجاع در رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی نیز چندان مطلوب نیست. برخی علل احتمالی دستیابی به چنین نتیجه‌ای می‌تواند این باشد که هنوز بسیاری از دانشجویان با اصول استناددهی آشنا نیستند (اسلامی‌اردکانی، ۱۳۹۰). از آنجاکه در این زمینه ضوابط قانونی وضع و ابلاغ نشده است، در استناددهی نیز دقت کافی مبذول نمی‌شود. در این پژوهش در ۴۲/۲ درصد رساله اصول نقل قول مستقیم به‌طور ناقص رعایت شده بود، یعنی در بسیاری از استنادها هنگام استفاده از منابع و نقل مطالبی از آنها به‌طور مستقیم، از نشان نقل قول مستقیم استفاده نشده است. در ۴/۸ درصد رساله‌ها اصلاً این اصول برای هیچ استنادی رعایت نشده است، در نتیجه؛ می‌توان گفت به اصول اخلاقی استناددهی توجه کمی مبذول شده و تقریباً نیمی از رساله‌های دکتری گروه علوم انسانی در استناددهی آگاهانه یا ناآگاهانه مرتکب سرقت علمی شده‌اند. دلیل احتمالی چنین وضعیتی علاوه بر عدم آموزش، می‌تواند کم‌کاری و سطحی‌نگری در انجام پژوهش باشد که عموماً با هدف دفاع سریع از رساله‌ها توسط این دانشجویان باشد (ازرا و گاکمنوگلو، ۲۰۱۰ و ویلر^۲، ۲۰۰۹). همچنین ضعف ارزش‌های اخلاقی، راحت‌طلبی، فقدان علاقه و انگیزه، عدم تخصص کافی، ضعف در نگارش، ضعف در ترجمه، عدم کنترل و نظارت کافی، به‌روز نبودن قوانین، توجه به کمیت به‌جای کیفیت، عدم آگاهی دانشجویان نسبت به اینکه در قبال صحت استنادهای اثر تألیفی خود مسئول هستند، آموزش و اطلاع‌رسانی ناکافی، اجبار در پژوهش و فشار زمان و منفعت‌طلبی در علم نیز می‌توانند از عوامل دیگر مربوط به این نتیجه باشد (اجاقی و دیگران، ۱۳۹۰ و آزاده و واعظ، ۱۳۹۱). عدم دسترسی دانشجویان به منابع اصلی، عدم تأکید استادان بر صحت استنادها، کم‌توجهی مؤسسات آموزشی نسبت به استنادهای ارائه‌شده در پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها، بی‌دقتی و بی‌حوصلگی در تهیه منابع و ناآشنایی با نرم‌افزارهای مدیریت منابع از جمله دلایل دیگر ناظر به وضعیت موجود در عرصه اخلاق پژوهش در آموزش عالی است (آزاده و واعظ، ۱۳۹۱) می‌باشد. نتایج دیگر پژوهش حاکی از این است که در بیش از نیمی از رساله‌ها اصول اخلاقی در گزارش‌نویسی پژوهش رعایت شده است، اما انتظار می‌رود که تمامی دانشجویان دکتری این اصول را رعایت کنند. برخی از دلایل احتمالی در پیوند با عدم رعایت موازین اخلاق مرتبط با تدوین گزارش پژوهش را می‌توان ضعف تدریس روش

تحقیق در دانشکده‌ها و به‌خصوص برای دانشجویان دکتری و کمبود واحد درسی در این زمینه در برخی از رشته‌ها، عدم نظارت صحیح استاد راهنما و مشاور بر گزارش پایان‌نامه به‌علت تعداد زیاد دانشجویان برای راهنمایی و مشاوره (بهزادی، ۱۳۸۷: ۱۸) و محدودیت زمانی دانشجویان دکتری برای انجام رساله نام برد (ازرا و گاکمنوگلو، ۲۰۱۰). به‌علاوه در این پژوهش مشخص شد، بیش از نیمی از رساله‌های دکتری مورد بررسی، دارای تعهدنامه اخلاقی بودند. یک دلیل آن می‌تواند وجود مقررات و آیین‌نامه‌های جدید موجود در دانشگاه فردوسی مشهد باشد، زیرا در این دانشگاه از سال ۱۳۸۸ در تمامی کتابخانه‌های دانشکده‌ها و کتابخانه مرکزی دانشگاه شرط تحویل رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشجویان، داشتن تعهدنامه اخلاقی اعلام شده است. در نتیجه، وجود الزامی بیرونی باعث شده که دانشجویان در پژوهش خود تعهدنامه داشته باشند.

با توجه به نتایج به‌دست آمده از این پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

- کمیته اخلاق در پژوهش در دانشگاه‌ها شکل گیرد و اخذ گواهی رعایت موازین اخلاقی برای کلیه فعالیت‌های پژوهشی در دانشگاه‌ها به‌عنوان یک الزام مورد توجه قرار گیرد.
- کارگاه‌های آموزشی برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی جهت آشنایی با حدود و انواع سرقت علمی برگزار گردد.
- شرط پذیرش مقالات در مجله‌های علمی پژوهشی، گزارش صحیح تمامی مراحل پژوهش و چگونگی رعایت اصول اخلاقی پژوهش باشد.
- تصویب قانونی برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی که طی آن دانشجویان موظف به اخذ رضایت آگاهانه از مشارکت‌کنندگان شوند و شرح مفصلی از چگونگی اخذ آن در پژوهش‌شان ارائه دهند. با نظر به اینکه در زمان فعلی تعهدنامه اخلاقی بعد از پایان گزارش نویسی رساله‌ها از دانشجویان اخذ می‌شود، لازم است به‌لحاظ رعایت این امر، زمان اخذ این تعهدنامه به قبل از تصویب نهایی پروپوزال پژوهش تغییر یابد.
- دانشجویان همراه پیشنهاد پژوهشی خود یک مرور اخلاقی^۱ در ارتباط با همه مؤلفه‌های اخلاق پژوهش در کار خود ارائه دهند.

* این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد سمیه بهمن‌آبادی استخراج شده است.

منابع

۱. اجاقی، رضوان؛ محمود کیوان‌آرا؛ مظفر چشمه سهرابی و احمد پاپی. (۱۳۹۰). تحلیل آسیب‌شناسی تقلب و سرقت علمی براساس یک تحقیق کیفی. *مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی*. ویژه‌نامه توسعه آموزش و ارتقای سلامت. ۱۱(۹).
۲. ادیبی، پیمان؛ مریم کیان‌پور و شاهین شیرانی. (۱۳۸۸). تحلیل ریشه‌ای انتشار چندگانه مقالات پژوهشی. *مجله دانشکده پزشکی اصفهان*. ۲۷(۱۰۳).
۳. آزاده، فریدون و ریحانه واعظ. (۱۳۹۱). صحت استنادها در پایان‌نامه‌های دوره دکتری تخصصی پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تبریز و میزان مطابقت آنها با شیوه‌نامه و نکور. *مدیریت اطلاعات سلامت*. ۹(۱).
۴. اسلامی‌اردکانی، سیدحسن. (۱۳۹۰). منزلت اخلاق پژوهش در کتاب‌های روش تحقیق به زبان فارسی: بررسی انتقادی. *روش‌شناسی علوم انسانی*. ۱۷(۶۹).
۵. افتخارافضلی، مهدیه. (۱۳۸۴). بررسی رعایت اخلاق در پژوهش در طرح‌های تحقیقاتی مصوب دانشگاه علوم پزشکی کرمان طی سال‌های ۱۳۸۳-۱۳۷۴. پایان‌نامه دکتری. دانشکده پزشکی مهندس افضلی‌پور دانشگاه علوم پزشکی کرمان.
۶. بحرینی، نسرین. (۱۳۸۹). اخلاق پژوهش به‌منزله یک دانش (جستجو در اضلاع و هویت معرفتی اخلاق پژوهش). *راهبرد فرهنگ*. ۸ و ۹.
۷. بهزادی، حسن. (۱۳۸۷). بررسی تجربه پژوهشی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه فردوسی مشهد و عوامل مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد.
۸. بیک‌زاد، جعفر؛ علیرضا حسین‌پور سنبلی و محمد صادقی. (۱۳۸۹). اخلاق حرفه‌ای. کار و جامعه. شماره ۱۲۵ و ۱۲۶.
۹. حیدری، اکرم؛ فریبا اصغری و سیدحسن عادل. (۱۳۸۹). ارائه یک مدل جهت پایش اخلاقی طرح‌های پژوهشی با سوژه انسانی در ایران. *مجله اخلاق و تاریخ پزشکی*. ۳(۵).
۱۰. خالقی، نرگس. (۱۳۸۷). اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی. *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*. ۳(۱-۲).
۱۱. خانیکی، هادی. (۱۳۸۸). چارچوبی برای پژوهش در اخلاق رسانه. *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*. ۴(۱-۲).
۱۲. خداپرست، امیرحسین؛ آزاده عبدالله‌زاده و محمد راسخ. (۱۳۸۶). بررسی انتقادی راهنماهای شش‌گانه اخلاق در پژوهش ایران. *فصلنامه باروری و ناباروری*. ۸(۴).
۱۳. زاهد پاشا، یداله؛ محمدرضا حسنجانی روشن و حمیدرضا ریاحی. (۱۳۸۲). میزان رعایت اخلاق در پزشکی در پایان‌نامه‌ها و کارآزمایی‌های بالینی در دانشگاه علوم پزشکی بابل، ۱۳۸۰. *مجله دانشگاه*

علوم پزشکی بابل. سال پنجم. ۳ (۱۹).

۱۴. سجادی، سیدمهدی و علی عبداله یار. (۱۳۸۷). تبیین ابعاد اخلاقی پژوهش‌های تربیتی و رسالت مراکز آموزشی و پژوهشی. *روش‌شناسی علوم تربیتی*. ۱۴ (۵۷).
۱۵. سیف، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی. تهران: دوران.
۱۶. شریفی، احمد حسین. (۱۳۸۸). اخلاق پژوهشگران: بحثی درباره نقش پارسایی در پژوهش. *پژوهش*. ۱ (۲).
۱۷. فتحی واجارگاه، کوروش؛ محبوبه عارفی و فروز جلیلی‌نیا. (۱۳۸۹). بررسی برنامه‌های درسی پنهان در پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشگاه شهید بهشتی. *فصلنامه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی*. ۱ (۱).
۱۸. فراستخواه، محمود. (۱۳۸۵). اخلاق علمی رمز ارتقای آموزش عالی، جایگاه و ساز و کارهای «اخلاقیات حرفه‌ای علمی» در تضمین کیفیت آموزشی عالی ایران. *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*. ۱.
۱۹. فعلی، سعید؛ نگین بیگلری و غلامرضا پزشکی‌راد. (۱۳۹۱). نگرش و رفتار دانشجویان دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس در زمینه سرقت علمی. *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*. ۶۵.
۲۰. فیض، مهدی و مهدی بهادری‌نژاد. (۱۳۸۹). جایگاه اخلاق مهندسی در شایستگی حرفه‌ای مهندسان. *راهبرد فرهنگ*. ۸ و ۹.
۲۱. قانع، مصطفی؛ بیتا مسگرپور؛ سیدحسن سعادت؛ علیرضا پارساپور؛ فاطمه بامدادی؛ امین محمودرباطی و علیرضا کرامتی. (۱۳۸۷). مدیریت اجرایی اخلاق در پژوهش‌های علوم پزشکی: نتایج یک کارگاه. *مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی*. ۱ (۱).
۲۲. قدوسی، آرش؛ وحید اصفهانیان؛ سیدمحمد رضوی؛ افراسیاب قائدی‌فر و الهام زمانی‌پژوه. (۱۳۹۰). میزان رعایت اصول علمی اخلاق در پژوهش در پایان‌نامه‌های فارغ‌التحصیلان دانشکده دندانپزشکی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان در سال ۱۳۸۸-۱۳۸۳. *مجله دانشکده دندانپزشکی اصفهان، ویژه‌نامه مواد و تکنیک‌ها*. ۷ (۵).
۲۳. قراملکی، احد فرامرز. (۱۳۸۳). خاستگاه اخلاق پژوهش. *آینه میراث*. ۴ (۲۷).
۲۴. قراملکی، احد فرامرز. (۱۳۸۹). *درآمدی بر اخلاق حرفه‌ای*. تهران: سرآمد.
۲۵. کمیته اخلاق پژوهش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. (۱۳۹۰). *منشور و موازین اخلاق در پژوهش*. اهواز: دانشگاه شهید چمران اهواز.
۲۶. لاریجانی، باقر و آرش رشیدیان. (۱۳۸۷). اخلاق پزشکی در کارآزمایی بالینی: پژوهشی در پایان‌نامه‌های تحقیقاتی کارآزمایی بالینی انجام‌شده در بیمارستان‌های دانشگاه علوم پزشکی تهران. *مجله علمی سازمان نظام پزشکی جمهوری اسلامی ایران*. ۱۷ (۱).

۲۷. لشکر بلوکی، مجتبی. (۱۳۸۷). چارچوب تدوین ارزش‌ها و اخلاق حرفه‌ای پژوهش‌های علمی و فناوری. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری. ۳ (۱ و ۲).

۲۸. مبشر، مینا؛ فاطمه موسوی؛ نوذر نخعی و وحید شیبانی. (۱۳۸۵). بررسی رعایت اصول اخلاق در پژوهش بر حیوانات آزمایشگاهی به روش کیفی. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، ویژه‌نامه اخلاق پزشکی. ۱.

۲۹. محمودی، علی. (۱۳۸۶). نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش. دانشگاه آزاد اسلامی. ۱۱ (۴).

30. Agoritsas, T. & T. V. Perneger. (2010). Patient-reported Conformity of Informed Consent Procedures and Participation in Clinical Research. *Q J Med.* 104. 151-159.

31. Beyrer, C. & N. E. Kass. (2002). Human Rights, Politics, and Reviews of Research Ethics. *The Lancet*. 360. 246- 251.

32. Chwenzer, K. J. (2011). Best Practice & Research in Anaesthesiology Issue on New Approaches in Clinical Research Ethics in Clinical Research. *Best Practice & Research Clinical Anaesthesiology.* 25. 569-582.

33. Esra, E. & T. Gokmenoglu. (2010). Plagiarism in Higher Education: A Case Study with Prospective Academicians. *Procedia Social and Behavioral Sciences.* 2 . 3303-3307.

34. Fiedler, C. R. & B. V. Haren. (2009). A Comparison of Special Education Administrators' and Teachers', Knowledge and Application of Ethics and Professional Tandarads. *The Journal of Special Education.* 43 (3). 160-173

35. Gallo, G. (2004). Operations Research and Ethics: Responsibility, Sharing and Cooperation. *European Journal of Operational Research.* 153 (2). 468-476.

36. Gefenas, G. (2006). The Concept of Risk and Responsible Conduct of Research. *Science and Engineering Ethics.* 12(1). 75-83.

37. Kjellström, S. & B. Fridlund. (2010). Status and Trends of Research Ethics in Swedish Nurses' Dissertations. *Nursing Ethics.* 17(3). 383-392.

38. Kjellström, S.; S. N. Ross & B. Fridlund. (2010). Research Ethics in Dissertations: Ethical Issues and Complexity of Reasoning. *J Med Ethics.* 36. 425-430.

39. Lahman, M. K. E.; M. R. Geist; K. L. Rodriguez; P. Graglia & K. K. DeRoche. (2011). Culturally Responsive Relational Reflexive Ethics in Research: the Three rs. *Qual Quant.* 45(6). 1397-1414.

40. Lawrence, D. J. (2011). Human Subject Research: Reporting Ethics Approval and Informed Consent in 3 Chiropractic Journals. *Journal of Manipulative and Physiological Therapeutics.* 34(9). 627-633.

41. Macfarlane, B. & Y. Saitoh. (2008). Research Ethics in Japanese Higher Education: Faculty Attitudes and Cultural Mediation. *J Acad Ethics.* 6. 181-195.

42. Mario, J. R. (2002). A Review of Anglo-American Forensic Pprofessional Codes of Ethics with Considerations for Code Design. *Forensic Science International.* 125. 103-112.

43. Orb, A.; L. Eisenhauer & D. Wynaden. (2000). Ethics in Qualitative Research. *Journal of Nursing Scholarship.* 33(1). 93-96.

44. Paul, H. & S. Rapheal. (2009). Research Etics Review: Do It Ones and Do It Well. *CMAJ.* 180(6). 597-598.

45. Perlman, D. & G. S. Perlman. (2004). *Etics in Clinical Research a History of Human Subject Protections and Practical Implemation of Ethical Standards.* Retrieved July12, 2011 from http://www.socra.org/pdf/200405_Ethics_Clinical_Research_History.pdf.

46. Pittaway, E.; L. Bartolomel & R. Hugman. (2010). Stop Stealing Our Stories: The Ethicof

- Research with Vulnerable Groups. *Journal of Human Rights Practice*. 2(2). 229–251.
47. Richardson, S. & M. McMullan. (2007). Research Ethics in the UK: What Can Sociolog Learn from Health?. *Sociology*. 41(6). 1115–1132.
48. Ross, L. F.; A. Loup; R. M. Nelson; J. Botkin; P. Kost; Jr, G. R. Smith & S. Gehlert. (2010). Human Subjects Protections in Community-Engaged Research: A Research Ethics Framework. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*. 5(1). 5–17.
49. Sahin, R.; S. Öztürk & M. Ünalms. (2009). Professional Ethics and Moral Values in Akhi Institution. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 1. 800–804.
50. Schneider, J. L. (2006). Professional Codes of Ethics Their Role and Implications for International Research. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 22(2). 173-192.
51. Shive, S. E. & R. Marks. (2008). Health Educators' Perceptions of Ethics in Professional Preparation and Practice. *Health Promotion Practice*. 9 (3). 228-231.
52. Wheeler, C. (2009). Plagiarism in the Japanese Universities: Truly a Cultural Matter?. *Journal of Second Language Writing*. 18. 17–29.
53. White, J.; M. Parascandola & L. Bero. (2007). Tobacco Industry Research and Protection of Human Subjects: A Case Study of R. J. Reynolds. *Nicotine & Tobacco Research*. 9(11). 1213–1225.

